

В.А. Потульницький, Г.В. Потульницький

*Інститут української археографії та джерелознавства
НАН України (Київ)*

СТРАТЕГІЧНІ ШАХОВІ СИСТЕМИ ВІД СТЕЙНІЦА ДО АЛЬОХІНА В ДІЇ (НА ПРИКЛАДІ АНАЛІЗУ АНГЛІЙСЬКОЇ, ІСПАНСЬКОЇ, СКАНДИНАВСЬКОЇ ПАРТІЙ ТА ПРИЙНЯТОГО КОРОЛІВСЬКОГО ГАМБІТУ)

Завершуючи задекларовану серію з чотирьох статей, три з яких були надруковані в попередніх випусках «Української орієнталістики», автори відповідають у цій заключній статті на наступні питання:

1. Як представники доволі відмінних розумінь шахової стратегії будували свою гру у чотирьох різних дебютах?
2. Чому представники розуміння шахів як культури (Ласкер, Капабланка) обмежувались серед названих партій найменшим репертуаром, порівняно з науковцями і митцями, і навпаки?
3. Як в процесі розігрування обраних дебютів виявляла себе схема органічних зв'язків між стилем мислення особистості та її соціальним класом та групою?
4. Яким серед обраних для аналізу дебютів надавали перевагу представники трьох різних поколінь шахістів?
5. Чому два дебюти (англійська, скандинавська партії) з чотирьох, необхідних для аналізу, у різний час щезли з турнірної практики видатних шахістів, відповідно наприкінці XIX та на початку XX ст.?
6. В чому полягало, крізь призму аналізу чотирьох обраних дебютів, значення дослідження різних стилів мислення для розуміння історії та теорії шахової гри?

В якості методології і концептуалізації дослідження застосуємо, по-перше, методологічний підхід видатного німецького вченого Карла Маннгейма про визначення генерацій, що дозволяє віднайти закономірності знаходження дійсних поколінь особистостей у спільному просторово-часовому розміщенні; по-друге, схему видатного ізраїльського вченого професора Мордехая Альтшулера про співвідношення між категоріями, взятими для аналізу і кількісним розміщенням, що дозволяє встановити взаємообумовленість показників аналізу зв'язків між стилем мислення особистості та її соціальним класом та групою; по-третє, власні теоретичні напрацювання з історії та теорії шахів, зроблені в попередніх дослідженнях.

Перша складова методології надала можливість подивитися на проблему зі штадпункту трьох, вживаючи вираз Маннгейма, генераційних сполук в рамках трьох реальних поколінь. Друга складова дозволила відібрати з загальної кількості проаналізованих авторами 80 партій (17 скандинавських, 19 іспанських, 17 англійських та 27 партій у королівському гамбіті), саме ті, які спроможні верифікувати на практиці теоретичні висновки дослідження. Третя, власна авторська методологічна складова, побудована на певних теоретичних висновках з кандидатської та схемах з докторської дисертацій, і концептуалізаціях з зарубіжних публікацій одного з авторів, та розбору теоретичних рефератів та практичних партій другого автора в школі олімпійського шахового резерву м. Львова. Вона посприяла у побудові та вирізненні диференціації типів та видів трьох шахових стратегій (науки, культури та мистецтва) в теорії та на практиці.

В контексті розгляду нами базового розуміння шахів (культура, наука, мистецтво) у статті будуть піддані аналізу ігри видатних шахістів у чотирьох дебютах, порядок яких подається за хронологією їх появи у історії шахів та за українською абеткою: 1.англійська партія, або дебют Понціані

(вперше згадується у Геттінгенському рукописі від 1490 р.); 2. іспанська партія або дебют Лопеса (трактат з історії шахів за авторством Лусени від 1497 р.); 3. скандинавська партія, або ферзевий пішак проти пішака королівського (там само); 4. королівський гамбіт (трактат з історії шахів Лопеса від 1561 р.). Принагідно зазначимо, що наша методологія розповсюджується лише на прийнятий королівський гамбіт, і не розглядає королівський гамбіт відмовлений, контргамбіт та королівське фіанкетто.

При характеристиці дебютів так само треба брати до уваги, що три з них (англійська, іспанська та королівський гамбіт) належать до відкритих початків. Скандинавський захист є напіввідкритою партією.

Розділ перший. Англійська партія, або дебют Понціані.

Англійська партія, як відзначають фахівці, зокрема перший офіційний претендент на звання чемпіона світу з шахів гротмейстер Йоганнес Цукерторт (1842 – 1888), який, як відомо, програв у 1886 р. свій матч за володіння шаховою короною Стейніцу, характеризується багаточисленними ускладненнями, але дозволяє проводити точні розрахунки при наявності глибини задумів. До її характеристик належить також повільний плинний хід самої партії і постійне маневрування, оскільки, за основною ідеєю дебюту, білі мають готувати наступ у центрі d2 – d4, а їхня повільність дає чорним свободу дій.

Родзинка цього старовинного дебюту полягає у тому, що білі вже на третьому ході замість розвитку фігур роблять з точки зору прагматизму малокорисний хід пішаком c2 – c3. Основних варіантів відповіді своїм третім ходом для чорних є три: 1. хід конем на f6. Це найбільш спокійне продовження без жодних ускладнень; 2. хід ферзевим пішаком з d7 на d5. Це продовження, зв'язане з жертвою пішака, веде до гострої, але з кращими шансами у чорних позиції; 3. хід пішаком білопольного слона на f5. Таке продовження, запропоноване за сім років до Великої Французької Революції в 1782 році італійським шахістом і шаховим теоретиком Доменіко Понціані (1719 – 1796) є найбільш гострим.

Чи не найбільший показовий внесок до розробки теорії англійської партії, окрім самого Понціані, здійснив німецький шахіст, шаховий теоретик, композитор і літератор, представник шахового романтизму Адольф Андерсен (1818 – 1879). Він принципово не грав перше з вищеподаних продовжень, яке передбачало хід конем і спокійне русло усієї партії. Натомість щодо другого і третього варіантів він вивів ряд закономірностей.

Граючи проти французького шахіста Самуеля Розенталя (1837 – 1902) Андерсен обрав хід Понціані. Розенталь виграв якість і замість того, щоб розпочати реалізувати перевагу, розкрив позицію і надав чорним можливість скористатися двома слонами. В результаті комбінації Андерсен не лише відіграв якість, але й перевів партію у туровий ендшпіль з трьома зайвими пішаками.

У другому випадку, граючи проти німецького шахіста Даніеля Гарвітца (1823 – 1884), Андерсен обрав третім ходом d7-d5. Обидві сторони непогано розкрили дебют і зробили різносторонні рокировки. Хоча атаки на рокировки своїх противників готували і білі і чорні, проте перші спромоглися провести красиву жертву коня. В результаті жертви король Андерсена був змушений покинути свою фортецю. Гарвітц, роблячи постійні шахи, змусив короля чорних перебратися на інший фланг, де в результаті зв'язки короля і ферзя виграв останнього.

На відміну від Андерсена перший чемпіон світу з шахів Вільгельм Стейніц, який спромігся виграти матч у Андерсена у 1866 р. (8:6), уникав і найбільш гострого продовження Понціані, і найбільш спокійного – з ходом конем. І в теорії, і у практиці Стейніц пропонував застосовувати в англійській партії за чорних лише хід ферзевого пішака.

У теорії, у першому випадку, рекомендуючи ходом №3 саме хід d7 – d5, Стейніц виходить з тих міркувань, що у білих існує поганий пішак на d4, у якого немає захисту від інших пішаків. Стейніц вважає, що гра буде у великій мірі залежати від того, у яку сторону будуть рокируватися чорні, котрі у будь-якому випадку отримують активну атакуючу гру. Чорні мають і на королівському фланзі, і по лінії d певну перевагу, яку їм надає вищезгаданий поганий пішак білих, оскільки для того, щоб захистити його, білим потрібні інші фігури. Пішак на d4, на переконання Стейніца – це недолік, і за чорних слід так будувати гру, аби у білих такий пішак утворився.

У другому випадку, продовжуючи теоретично розглядати можливості англійської партії, Стейніц пропонує варіант, коли після ходу d7 – d5 білі четвертим ходом пішли ферзем на a4. У цьому випадку, на думку Стейніца, слід ходити конем на f6. Це так зване гібридне продовження першого

та другого варіантів розіграшу англійської партії призводить до того, що за два пожертвованих пішака Стейніц отримує ініціативу та хорошу атакуючу гру, в той час коли фігури білих ще стоять на висхідних позиціях. Окремо Стейніц зазначає, що в гібридному варіанті англійської партії чорним потрібна надзвичайно сильна атака, бо якщо білі спроможуться цю атаку відбити, чорні партію програють без варіантів.

Стейніц залишився вірним собі щодо наполягання лише на єдиному вірному продовженні у англійській партії саме з ходом ферзевого пішака і у турнірній практиці. Граючи у 1898 р. на турнірі у Відні проти свого багатолітнього противника Михайла Чигоріна, Стейніц, зробивши свій третій хід, незабаром в дебюті жертвує пішака. Але білі розвиваються так, що вони затримують розвиток королівського флангу, і при цьому самі встигають вивести свої фігури на ударні позиції. У міттельшпілі білі починають відкривати гру з метою не дати чорним організувати сильну атаку на королівському фланзі. Через це атака чорних захлинається, і білі починають реалізовувати матеріальну перевагу. Внаслідок вдалої атаки Чигорін виграв ще одного пішака і противники переходять у важкофігурний ендшпіль з двома турами і ферзем у кожного. Тим не менше Стейніц внаслідок атаки, яка захлинулася, отримав у цьому ендшпілі на два пішака менше, і в результаті здав партію.

На відміну від Стейніца Михайло Чигорін хоча і уникав ходу Понціані, проте застосовував при розігріанні англійської партії і спокійне продовження з ходом конем на f6 (яке полюбляв найбільше – В.П.; Г.П), і продовження з ходом ферзевого пішака. Так, у партії з сильним московським майстром О. Шмідтом (1821 – 1905) Чигорін, граючи чорними, третім ходом пішов конем на f6 і в абсолютно спокійній грі провів обидві перших стадії партії (дебют та міттельшпіль) при рівності шансів і фігур і навіть при невеликій позиційній перевазі білих. Проте у ендшпілі чорні провели вигравну комбінацію з атакою на короля і краще прорахували позицію.

У партії з іншим московським майстром А.Ф. Гельвігом Чигорін зробив аналогічний до гри зі Шмідтом третій хід і отримав непогану позицію з рівними шансами. Вона дозволила розпочати атаку на королівському фланзі без озирання на залишення без прикриття власного короля, оскільки білі не мали змоги його атакувати внаслідок невдалого розташування для атаки власних фігур. Ця атака, в результаті якої була пожертвована якість, завершилась комбінацією, в ході якої вимальовувалась позиція, у котрій білим був запропонований фатальний вибір: або отримати мат, або залишитись в ендшпілі без двох фігур.

У третій партії зі співвітчизниками, граючи проти ковенського майстра П.П. Уткіна Чигорін, зробивши вже хід d5, пішов ва-банк і пожертвував якість в середині міттельшпілю, віддавши туру за слона і пішака, проте все ж таки спромігся пробитися пішаком у ферзі і виграти партію.

Досить цікаво Чигорін протистояв своїм противникам, сам обираючи для гри англійську партію. Окрім вищеописаної партії зі Стейніцем, Чигорін провів дві симптоматичних для характеристики дебюту партії у своєму матчі з англійським гросмейстером і іншим претендентом на світову шахову корону Ісидором Гунсбергом (1854 – 1930), який відбувся в Гавані взимку 1890 року. Так, у першій партії цього матчу Гунсберг обрав третім ходом спокійне продовження і дебют було розіграно з невеликою позиційною перевагою білих. Дотримуючись спокійного характеру гри, Чигорін в результаті вдалих розмінів поставив чорних в досить незручне становище, а в міттельшпілі навіть виграв пішака. В ендшпіль білі перейшли, вже маючи зайвого пішака і набагато кращу позицію, оскільки чорні опинились ще і зі здвоєними пішаками по лінії h.

Одинадцята партія матчу з Гунсбергом також була англійською, і так само противник Чигоріна третім ходом обрав спокійне продовження. Тут Чигорін вдало розіграв дебют, захопивши простір на ферзевому фланзі. Завдяки вдалій розстановці своїх фігур, а саме націленості на короля противника мало не всіх своїх фігур (дві тури, ферзь, два слона), провів атаку, зруйнувавши рокіровку чорних, вигравши якість і загрожуючи через декілька ходів виграти ферзя.

Резюме. Англійська партія дає простір, і при правильній грі певну позиційну перевагу для білих. Вона характеризується в'язкою боротьбою і дозволяє відносну свободу дій для чорних при більш менш рівній, але скутій для них позиції. Розбори цієї доброї і надійної партії демонструють, що вона заховає можливість надзвичайно сильної атаки на позицію противника і передвіщає цікаву, більш менш рівну гру з обопільними шансами. Вірогідно, що внаслідок цих характеристик партія, яка гралась багатьма поколіннями шахістів, майже повністю зникла з шахової практики наступних за Стейніцем та Чигоріним майстрів. Ані Ласкер з Таррашем, ані тим більше Капабланка з Альохіним, її вже не грали і до свого репертуару не зараховували.

Розділ другий. Іспанська партія, або дебют Рюї Лопеса.

Основна стратегічна ідея іспанської партії наступна: білі прагнуть захопити центр, зіграти d2 – d4, чинять сильний тиск на пункт e5. Чорні енергійно намагаються перешкодити задумові білих, в свою чергу готуючи d7 – d5, або c7 – c5, здійснюючи тиск на пішака e4, беручи на приціл пункт d4.

Своєю старовинною назвою «гра Лопеса», дебют завдячує іспанському шахісту, католицькому єпископу Рюї Лопесу, який в половині 16-го століття вперше детально його описав і широко застосовував у практичній грі. В усіх шахових книгах середньовіччя цей початок іменується лише як дебют Лопеса. Родзинка цього дебюту, порівняно з іншими початками, що так само починаються ходами 1. e4 e5 – це багатоходова складна гра в центрі і на флангах. Іспанська партія нараховує не лише декілька десятків варіантів гри (класичний, розмінний, берлінський, захист Стейніца, захист Берда, захист фіанкетто, система Рубінштейна, відкритий та закритий варіанти, покращений захист Стейніца, система Меллера і т.д.), але й була і є в дебютному репертуарі всіх найсильніших шахістів світу, колишніх і нинішніх.

У попередньому аналізі ми розглянемо лише п'ять систем гри іспанської партії (розмінний, відкритий, захист Стейніца, закритий та берлінський), оскільки саме вони найбільш часто практикувалися шістьма чемпіонами і претендентами, які стали об'єктом дослідження наших статей.

А. Розмінний варіант іспанської партії передбачає основну ідею, в якій білі намагаються в середині партії шляхом розмінів максимально спростити позицію з тим, щоб використати в ендшпілі свою перевагу на ферзевому фланзі.

Досить ілюстративною в цьому плані стала партія, зіграна на міжнародному турнірі в Гамбурзі у 1885 році між Зігбертом Таррашем, який грав її чорними, і англійським шахістом, шаховим теоретиком і автором одноіменного дебюту Генрі Едуардом Бердом (1830 – 1908). Вже в дебюті Тарраш жертвує фігуру за двох пішаків, тим самим добиваючись відкриття позиції. Після цього, використавши погане розташування білого короля, розпочинає атаку по центру, вміло застосовуючи усі можливості хороших ударних позицій власних слонів. В результаті він не лише відіграє пожертвовану фігуру, але й виграє туру, змусивши Берда здати партію.

Б. Відкритий варіант. Відкритий варіант є одним з самих гострих і принципових в іспанській партії, в якому досі не вщухають теоретичні суперечки. Тут чорні змагаються за жваву фігурну гру, незважаючи на свою хитку пішакову конфігурацію і відносну слабкість пішака d5, довкола якого зав'язується дебютна боротьба. Тарраш вважав цей варіант найкращим для розіграшу іспанської партії і навіть у своєму підручнику «Сучасний стан найважливіших початків» (Берлін, 1919. нім. м.) цілий розділ під назвою «Кращий захист» присвятив відкритій системі іспанської партії.

Досить цікаво відкритий варіант іспанської партії розіграли два тоді ще російських гросмейстери Альохін та Акіба Рубінштейн (1882 – 1961) на Всеросійському турнірі майстрів у Вільно в 1912 р. Білі (Альохін) вирішили зіграти пішаком f3 – f4, розпочавши атаку і порушивши дещо розстановку своїх фігур, готуючи просунення. Натомість чорні випередили Альохіна, який втратив декілька темпів. Далі Рубінштейн двома ходами спростував ідею противника та розпочав власну атаку. Фігури білих знаходились у дисгармонії і не були в стані надійно захищатись. Пішак на e5, котрий спочатку здавався досить сильним, в результаті неординарного ходу Рубінштейна (биття від центру) і розміну з захопленням відкритої лінії, став слабким. Наступними ходами чорні пожертвували якість на f3, розвалили рокировку білого короля і виграли партію.

В. Захист Стейніца. Перевага цього захисту, розробленого і впровадженого в шахову практику першим чемпіоном світу, полягає в тому, що чорні проводять низку розмінів і отримують хоча і дещо скуту, але міцну позицію, в той час як білі зберігають тривалу ініціативу. Гра у захисті Стейніца досить багато зав'язана на тому, як саме можна буде розмінятися.

Характерною для ілюстрації варіанту захисту Стейніца стала шоста партія, зіграна між Ласкером та Давідом Яновським в матчі на першість світу в Парижі в 1909 р. Претендент грав білими фігурами. Після розіграшу дебюту він спромігся розвинути свої фігури таким чином, що розставив їх на найкращих позиціях. Після цього Яновський проводить жертву коня і на дошці з'являється в її результаті така позиція, де в ендшпілі ферзь і слон претендента протистоять двом турам і коневі другого чемпіона світу. У перехресному знищенні Яновський спромігся побити більше пішаків Ласкера, оскільки його ферзь виявився більш активізованим, аніж дві тури. Чемпіон здав партію.

Г. Закрита система. Ця система займає одне з головних місць в теорії іспанської партії. Білі змагаються за тривалу і міцну ініціативу в центрі, здійснюють перш за все тиск на пункт e5, надаю-

чи при цьому грі закритий характер. Закриваючи центр шляхом d4 – d5, білі оволодівають великим простором і планують активні дії на флангах. У чорних також вимальовуються багаті можливості контргри у центрі та на ферзевому фланзі.

Класичний закритий варіант розіграли у матчі претендентів гросмейстери Шлехтер і Тарраш у своїй партії № 5 у Кельні в 1911 році. Австрійський гросмейстер грав білими фігурами. Після розіграшу дебюту встановилася більш менш рівна позиція, де єдиним недоліком у чорних була зв'язка коня на f6. З метою розв'язати свого ферзя, і, відповідно, всю свою гру і уникнути вищезгаданої зв'язки коня, Тарраш послаблює рокіровку свого короля ходами h6 та g5. Білі відбивають загрози атаки чорних на ферзевому фланзі і починають використовувати слабкість поля f6, проводячи атаку на королівському фланзі. Аби спростити позицію і уникнути поразки Тарраш розпочинає ряд розмінів, але усі його спроби отримують фіаско у важкофігурному ендшпілі, який він закономірно програє.

Д. Берлінський захист. Найбільш гнучка система, оскільки в подальшій грі може переходити у захист Стейніца, або у класичну систему. Особливо полюбляв розігравати берлінський варіант Вільгельм Стейніц, зазвичай переводячи партію, яку він починав саме з нього, у винайдений ним захист Стейніца.

Симптоматичною для гри Стейніца в улюбленому ним в зрілі роки берлінському захисті стала його партія, як діючого чемпіона, проти тодішнього претендента Еммануїла Ласкера, зіграна у матчі на першість світу в США та Канаді (Нью-Йорк – Філадельфія – Монреаль) у 1894 р. У цьому матчі перша, друга, третя, п'ята та тринадцята партії були іспанськими. У другій партії Стейніц в дебюті пожертвував пішака і розпочав форсовану атаку на королівському фланзі. Чорні, натомість, перейшли в глибокий захист. Внаслідок даної атаки та ряду комбінаційних розмінів Стейніц отримує коня, слона і прохідного пішака за туру. Провівши ряд попередніх маневрів, чемпіон розташовує свої фігури так, що претендент не може ані заблокувати, ані навіть дістатися до прохідного пішака білих, який через три ходи проходить у ферзі.

Слід особливо зазначити, що, на відміну від англійської партії, яку серед трьох поколінь шахістів, творчість яких досліджується в нашій серії, грали лише представники першого покоління (Стейніц, Чігорін), іспанську партію грали всі три покоління. За цим принципом можливих двобоїв представників дійсних поколінь, виходячи з методології Карла Маннгейма, ми й проведемо прикладний аналіз іспанської партії.

§1. Покоління кінця 19-го століття (Стейніц, Чігорін).

Стейніц та Чігорін зіграли між собою два матчі за світову шахову корону у 1889 та у 1892 роках, та низку партій у турнірах, по телеграфу, тощо. Істотне місце у їхньому двобої посіла і іспанська партія. Ми розглянемо із партій цього дебюту дві, зіграні супротивниками в боротьбі за титул чемпіона світу. Перша з партій мала місце у поєдинку за корону № 1 від 1889 р.; друга – в матчі за світову першість №2 у 1892 р.

У першій партії вже в дебюті Чігорін, граючи білими, розпочав пряму атаку королівського флангу, запропонувавши чорним виграти ферзя за дві фігури в обмін на дальше форсування атаки. Стейніц відмовився від заманливої пропозиції, розуміючи, що в цьому випадку його позиція ставала повністю піддатливою, чи то ба навіть безнадійною. Білі виграли якість за пішака, але виграш партії ще далеко не майорів, оскільки чорні перевели короля на ферзевий фланг і розпочали власні атакуючі маневри. Вони спромоглися навіть на певний час закрити білу туру, але цього, врешті решт, виявилось недостатньо. Натомість білі маневром іншої тури змушують противника відмовитись від атаки на білого короля, примусивши чорного слона захищати пішака h. Наступним маневром, який виходив органічно з попереднього, білі забезпечують через декілька ходів з'єднання своїх тур. Це виявляється найсерйознішим кроком для забезпечення Чігоріном собі виграшу, особливо внаслідок того факту, що чорний король міцно відрізаний від останньої лінії.

У партії 1892 р. білими вже грав Стейніц. Розвинувши в дебюті при різносторонніх рокіровках фігури, перший чемпіон світу розпочав атаку на королівському фланзі, руйнуючи пішаком h прикриття рокіровки претендента. Стейніц мав фігури, націлені на королівський фланг, в той час як у чорних були більш розведені фігури. Розмінявши мало не всі легкі фігури і по турі, противники перейшли в ендшпіль, де Стейніц спромігся виманити короля чорних у відкрите поле. За рахунок ініціативи, пожертвованої якості і гарно розставлених фігур Стейніц проводить комбінацію, і змушує Чігоріна здати партію перед загрозою мату в декілька ходів.

§2. Покоління початку XX століття (Ласкер, Тарраш).

Представники другого покоління, так само як Стейніц та Чігорін, зіграли між собою декілька найбільш характерних для їхнього стилю іспанських партій в матчі за світову шахову першість, яка проходила у Мюнхені та Дюссельдорфі у 1908 р. Першу з цих партій виграв, граючи білими, претендент. Другу та третю виграв, відстоюючи свій титул та граючи, відповідно, спершу білими, а згодом чорними, другий чемпіон світу.

У першій, ще мюнхенській партії, після розіграшу дебюту на дошці виникла більш менш рівна позиція з різносторонніми слонами. Але Ласкер мав в ній одну, на перший погляд непомітну слабкість – пішака на полі d6 на напіввідкритій лінії для білих. Тарраш спромігся використати слабкість цього пішака і виграти його. Після розмінів Тарраш отримав ще одного пішака і на 32-му ході примусив чемпіона здати партію.

Наступні дві партії з обраних нами для аналізу між обома шахістами другого покоління гралися у Дюссельдорфі. У першій з них претендент, граючи чорними, отримав за здвоєних пішаків двох слонів, що забезпечувало їм певну перевагу у відкритій позиції. Але Тарраш відмовляється від цієї переваги і розмінює одного з слонів. В цей час Ласкер блокує пішаки чорних на ферзевому фланзі, де чорні мають пішакову перевагу у співвідношенні чотири до трьох. Далі чемпіон перекриває своєю турою лінію d, не даючи чорному королю можливості перейти на королівський фланг. Майже одночасно Ласкер переводить свого короля на королівський фланг і розпочинає там атаку, просуваючись вперед пішаками. Враховуючи, що на королівському фланзі пішакову більшість вже мав Ласкер, останній проривається і змушує Тарраша віддати туру за пішака.

У другій партії Ласкер вже грав чорними фігурами. В дебюті та міттельшпілі він провів ряд розмінів, аби перевести гру у позицію, у якій можна було би отримати можливість спокійно розвивати свої фігури. Після цього чорні готують і проводять прорив на ферзевому фланзі. Тарраш в цей час задумує і здійснює комбінацію, проти якої Ласкер був змушений відреагувати контрдією і скоригувати свої попередні плани. Нейтралізувавши комбінацію, підготовлену Таррашем, Ласкер використав свою перевагу, яка утворилася в результаті прориву ферзевого флангу білих, і провів пішака у ферзі.

§3. Покоління міжсвоєсної доби (Капабланка, Альохін).

Представники третього покоління (Капабланка, Альохін) між собою іспанської партії не грали. Але оскільки, на відміну від іспанської та скандинавської, іспанська партія входила до їхнього репертуару і охоче практикувалася, розглянемо тут декілька партій, які шахісти третього покоління грали з іншими гротмейстерами.

Капабланка в іспанській партії майже не програвав, як, в принципі, і в інших дебютах. Відома його програна чорними партія Ласкеру на турнірі в Петербурзі у 1914 р., коли діючий чемпіон світу спромігся виграти у майбутнього чемпіона, організувавши спершу пролом у кріпосній стіні рокіровки, а згодом і прямий штурм, коли через пролом до схованки чорного короля просочились спершу два коня, а згодом тура Ласкера.

Проте нас тут цікавить не ця рання партія Капабланки, а партії, зіграні ним, відповідно, білими і чорними фігурами, коли навіть гротмейстери мріяли хіба про нічию з шаховим генієм. Першу з таких партій Капабланка зіграв вже у ранзі третього чемпіона світу на міжнародному турнірі в Нью-Йорку з тим же Ласкером знову чорними фігурами. Другу вже в ранзі экс-чемпіона світу на іншому Нью-Йоркському турнірі 1931 р. білими фігурами проти представника нового покоління американських майстрів Г. Стейнера.

В першій партії проти Ласкера жодна з сторін не грала на перемогу і не намагалася знайти, окрім суцільних розмінів, зачіпки на вигреш. Єдиним варіантом, який надавав якусь зачіпку Капабланці, була прихована зв'язка тури і ферзя, замаскована Капабланою, але Ласкер її вчасно помітив і нейтралізував. Після розмінів дійшло до абсолютно рівної позиції в ендшпілі, де ніхто не хотів ризикувати, бо будь – яка жертва, навіть пішака, могла привести до погіршення становища і програшу. Для намагання прорватися або організації атаки треба було йти вперед пішаками, а це би призвело до аналогічного результату. Тому противники погодились на нічию.

В другій партії Капабланка зумів вирвати білими нічию у позиції, у якій вона здавалася не-ймовірною. У грі зі Стейнером ще в дебюті внаслідок невдалих розмінів він залишився без коня. Помінявши згодом свого слона на коня, він перейшов у міттельшпіль з позицією, де мав одного слона проти двох слонів у чорних. Але Стейнер не зумів використати свою матеріальну перевагу,

оскільки Капабланка за рахунок більш вдалого розташування своїх фігур зміг поставити чорних у таке становище, в якому було ризиковано проводити власні будь-які наступні дії. Тому за рахунок трьохразового повторення ходів противники погодились на нічию.

Александр Альохін, на відміну від Капабланки, програвав, як і інші четверо шахістів (Стейніц, Чігорін, Ласкер, Тарраш) в іспанських партіях неодноразово. Ми приведемо тут для прикладу, як і у випадку з Капабланкою, дві гри, характерних для його стилю саме в іспанській партії. Обидві партії Альохін, граючи білими, програв надзвичайно сильним суперниками, які тоді в шаховому рейтингу стояли вище за нього.

Першу з партій Альохін грав проти Карла Шлехтера на турнірі в Карлсбаді в 1911 р. Після дебюту противники отримали рівність фігур (по сім пішаків, по слону, ферзю і турі). У міттельшпілі Альохін жертвує слона за атаку, але водночас замість ходу ферзем h4 здійснює хід пішаком на f4. Це призвело не лише до уникнення Шлехтером імовірного мату, але й переходу чорними у вигідний для себе ендшпіль. У ньому Шлехтер отримав слона і трьох пішаків проти тури і при такій розстановці спокійно подолав опір Альохіна.

Другу з цих партій Альохін зіграв на турнірі в Петербурзі в 1914 р. Альохін, розігравши розмінний варіант іспанської партії, рокірував в довгу сторону і продовжував розмінювати фігури і пішаки. При абсолютно рівному ендшпілі (по дві тури, коню і двом пішкам у обох противників), Ласкер пішов турою на d3 і в результаті обміну ходами отримав туру проти коня і пішака, та незабаром довів партію до переконливої перемоги.

Резюме. З усіх відкритих дебютів іспанська партія більше за інших зберігає маскування стратегічних цілей, а в зв'язку з цим і напруження бойових сил обох сторін. Це твердження справедливим і до більш давніх, і до сучасних її варіантів. «Італійська атака випаровується, шотландська перестрілка приводить до нічого, але іспанський натиск залишається, і білі виграють» — такою була оцінка фахівцями переваг іспанської партії у порівнянні з іншими відкритими дебютами. Оцінюючи міць іспанської атаки, Капабланка вважав іспанську партію здатною не лише посилити клас будь-якого спеціаліста шахів та удосконалити його майстерність, але й називав її пробним каменем розуміння позиційної гри.

Слід зазначити, що вподобання шахістів щодо гри іспанської партії розділились як за поколіннями, так і за розумінням та сповіданням виду стратегії. Так, Стейніц і Чігорін надавали перевагу захисту Стейніца і найбільш уживано розігравали у іспанській партії саме його. Вже в ранзі чемпіона Стейніц також не менш охоче застосовував берлінський захист. Капабланка і Ласкер найбільше полюбили і використовували розмінний варіант. Натомість Тарраш і Альохін обирали для гри іспанської партії антиподи. Тарраш, як вже зазначалось вище, найкращим вважав саме відкритий варіант. Альохін, навпаки, надавав перевагу закритим системам.

Розділ третій. Скандинавська партія, або ферзевий пішак проти пішака королівського.

Скандинавський захист завдячує своєю сучасною, найбільш вживаною назвою, дослідженням скандинавських, переважно шведських, а також норвезьких і данських шахістів. Характеризуючи скандинавську партію гротмейстер Зігберт Тарраш писав, що ця партія є повчальним прикладом того, як можна перетворити у перемогу навіть невелику дебютну перевагу, оскільки за ідеєю цього старовинного захисту чорні гублять у дебюті декілька темпів і білі отримують тривалу ініціативу при кращій позиції. Тому чорні намагаються створити жваву фігурну боротьбу у центрі і відійти від уторованих шляхів розвитку.

Класичну трактовку партії детермінує другий хід чорних, де після природного для білих другого ходу e4 вони мають у своєму арсеналі для другого ходу вибір з двох варіантів. Перший з цих варіантів — це старовинне традиційне продовження з ходом 2... Ф: d5, після якого, в зв'язку з раннім виводом ферзя у чорних, білі отримують перевагу у розвитку. Другий варіант — це можливе гамбітне продовження, де чорні відмовляються від урівнювання шансів і взяття ферзем пішака противника, а натомість роблять хід конем на f6.

Якщо перше продовження зустрічається у практиці майже усіх граючих скандинавську партію шахістів, то друге продовження застосовувалось рідко і головним чином в середині 19 століття. Воно зустрічається в партіях, зіграних російським флотським офіцером капітаном 1-го рангу Іллею Щумовим (1819–1881) проти майстра із Царського Села Єнотова у 1847 р., німецьким шахістом

Людвігом Паульсеном (1833 – 1891) у його партіях з американцем Монтгомері у США у 1857 р., та геніальним Полем Мерфі (1837 – 1884) у його матчі з Андерсеном в Парижі в 1858 р.

Цінний внесок в теорію скандинавської партії здійснив німецький шахіст, гросмейстер Якоб Мізес (1865 – 1954) – автор першої монографії про скандинавський дебют (1918 р). Він радив грати цю партію, оскільки за задумом її середньовічного автора чорним все одно не уникнути втрати темпу, з двома застереженнями: 1. Після нападу білими на ферзя обов'язково відігравати пішака ферзем, але не повертати його на місце на d 8, а ходити праворуч на a5; 2. У випадку відсутності атаки на ферзя переходити до обміну шабелними ударами у справжній гусарській сутичці, і на третій хід білих з метою швидкого розвитку королівського флангу конем Kg1 – f3 відповісти так само конем Kb8 – c6.

Більшість партій теоретик скандинавського захисту зіграв, дотримуючись свого першого застереження з ходом ферзем на a5. Особливо промовистими в цьому плані стали його три партії з претендентом на звання чемпіона світу з шахів, австрійським гросмейстером Карлом Шлехтером (1874 – 1918). Мізес зіграв зі Шлехтером підряд три партії чорними з інтервалом в один рік на трьох великих міжнародних турнірах у Карлсбаді (1907), Празі (1908) і Петербурзі (1909), і вперто намагався довести життєвість свого ходу. Навіть програвши перших дві партії такому сильному противнику як Шлехтер, якому також хотілося спростувати ідею Мізеса, останній продовжував наполягати на ході Фа5, і у третій партії таки домогся виграшу.

У першій сутичці, яка гралася в Карлсбаді, Шлехтер поганяв по дошці чорного ферзя, зумів краще розвинути фігури, виграв декілька темпів, зруйнував рокіровку чорного короля на ферзевому фланзі і провів атаку, яка привела до здачі чорними, які були змушені віддавати коня за пішака, усієї партії.

У празькій партії чорні, як завжди у скандинавському захисті, мусили розвинути гірше. Тут Шлехтер вже вибрав спокійне продовження, яке дало йому перевагу. Змусивши чорних знову втратити багато темпів і маючи набагато краще розвинуті фігури, білі провели атаку знову ж таки на ферзевому фланзі турую і конем, в результаті якої виграли якість, а далі – й партію.

Протиотруту проти такої тактики Шлехтера Мізес знайшов з досвідом лише у третій партії, зіграній у Петербурзі. При більш менш рівномірному розвитку він провів комбінацію з жертвою ферзя і виходом на трійну вилку, в результаті якої отримав три зайвих пішака. Шлехтер був змушений здатися.

У практиці Мізеса значно рідше траплялися партії і з його другим застереженням щодо розгортання гусарської сутички. Симптоматичною в цьому плані стала його партія з претендентом на звання чемпіона світу з шахів російським гросмейстером Давідом Яновським (1868 – 1927). Після побиття Мізесом пішака ферзем на d5 обидві сторони в результаті розіграшу дебюту отримали рівну позицію. Оскільки вона не влаштовувала обох суперників, білі розпочали атаку ходом пішака b2 – b4, пропонуючи чорним його взяти і перейти до оборони. Мізес, натомість, не приймає жертви, а жертвує пішака сам, аби відкрити своїм фігурам шлях до атаки. В свою чергу не приймають жертву і білі, і партія перейшла у розряд романтичних пригод гри на зустрічних курсах, де обидві сторони атакують при різних ранніх рокіровках. У цих атаках чорні відіграють пішака і навіть отримують зайвого, а білі, використовуючи відкриті лінії, розпочинають по ним атаку, в результаті якої не лише відіграють пішаків, але й проводять матову комбінацію.

Теоретиком і практиком скандинавської партії був і Карл Шлехтер. На турнірі в Нюрнберзі у 1896 р., граючи проти німецького гросмейстера Ріхарда Тейхмана (1868 – 1925), Шлехтер дотримується тієї ж тактики, як і згодом у перших двох вищепроаналізованих його партіях з Мізесом. У дебюті білі добре розвинули свої фігури, а чорні втратили пару темпів для розвитку своїх. Шлехтер використав цю обставину, аби розпочати атаку на королівському фланзі. Коли здавалося, що атака вже захлинулася, білі ходом f2 – f4 розпочали другу, ще більш могутню атаку королівської фортеці. Вона призвела до здачі партії чорними у безнадійній для них позиції.

У іншій показовій для нас партії, граючи в 1907 р. на тому ж Карлсбадському турнірі, де він зіграв першу партію білими з Мізесом, Шлехтер вже чорними протистоїть голландському майстру доктору Оланду. Взявши пішака і перемістившись ферзем на a5, Шлехтер віддав ферзя за три фігури і добре розставив на позиціях власні. Виграв австрійський шахіст завдяки силі двох тур і слона проти ферзя і при розбитій рокіровці білого короля.

Показовою з традиційним ходом ферзем на a5 стала партія Пола Морфі проти Адольфа Андерсена, зіграна в Паризькому матчі двох видатних шахістів у 1858 р. Після ходу Андерсена на a5 противники розміняли центральних пішаків. Незабаром Морфі ще в дебюті жертвує пішака, але

Андерсен віддає пішака при переході у міттельшпіль. Противники досить довго маневрують. Морфі під час цих маневрів розташовує всі фігури на атаку на королівський фланг чорних. Андерсен, натомість, зробив хід h7 – h5, виводячи туру і спричинивши розмін ферзів та захоплення Морфі відкритої лінії e. Андерсен потрапив у становище цугцвангу і незабаром здався.

Друге продовження скандинавського захисту з відмовою чорними виводити ферзя і відповідною жертвою пішака та, як наслідок, порушенням традиційного середньовічного задуму партії, застосовувалось настільки рідко, що ми дозволимо тут собі лише для ілюстрації прокоментувати одну з зазначених вище партій. У партії Шумов – Єнотов яка гралася напередодні весни народів у Російській імперії, чорні обрали гамбітний варіант. Білі, отримавши гамбітного пішака, і враховуючи розбитих чорних пішаків на ферзевому фланзі, здійснили уявний показ намірів доводити гру до перемоги саме тут. Проте насправді Шумов провів атаку на королівському фланзі і, вигравши три пішаки, записав партію у свій актив.

Повертаючись від цього короткого, але необхідного екскурсу в історію та теорію скандинавської партії до безпосереднього розкриття нашої теми, слід відразу зазначити, що скандинавській партії поталанило дещо довше протриматися на шаховій арені, аніж англійській. Її, на відміну від англійської, яку уникло і друге і третє з обраних нами для аналізу поколінь шахістів, відмовлявся грати лише Капабланка. Як Стейніц та Чігорін, так і Ласкер та Тарраш, і навіть у молоді роки Альохін, скандинавську партію грали.

Засновник розуміння стратегії шахів як науки Вільгельм Стейніц, ще як австрійський шахіст, на міжнародному турнірі в Лондоні у 1862 р. саме у скандинавському захисті здобув перемогу над англійським майстром О. Монгредієном. Ця скандинавська партія за красу навіть була названа діамантом австрійського чемпіона. Противники обрали традиційний варіант з раннім виводом ферзя і втратою темпу для чорних. Ферзь Монгредієна після взяття пішака повернувся на d8. Білі непогано розвинули свої фігури. Розпочавши атаку на королівському фланзі, Стейніц здійснив красиву, на чотирнадцять ходів наперед прораховану за наслідками, жертву. За атаку пожертвувавши туру, він зумів, як і задумав, поставити англійцю мат через 14 ходів.

Михайл Чігорін так само білими грав скандинавську партію з Зігбертом Таррашем. У третьому ході Тарраш пішов ферзем на a5 замість повертатися на попередню позицію. Після дебюту встановилася майже рівношансова гра з зайвим пішаком у білих. Весь міттельшпіль точилася рівна боротьба, проте у ендшпілі, провівши гарну комбінаційну жертву власного пішака, Чігорін виграв партію.

Шахісти наступного за Стейніцем і Чігоріним покоління – гротмейстери Ласкер і Тарраш, практикували скандинавський захист навіть частіше від своїх попередників. Ласкер присвятив їй ряд теоретичних розробок, де рекомендує ефективну гру для білих проводити, аби досягти перемоги без ускладнень, двома способами.

В першому варіанті Ласкер рекомендує, після здійснення чорними ходу ферзем на a5, ходити за білих четвертим ходом ферзевим пішаком d2 – d4. Далі Ласкер шляхом розміну фігури (коня на слона), отримує двох слонів і атаку на королівському фланзі. В результаті у проміжку часу, необхідному для пророблення дев'яти ходів (з 4-го по 13-й), білі неминуче виходять на гру з більшими шансами на перемогу.

У другому з пропонованих Ласкером варіантів розіграшу скандинавського захисту, коли ферзь чорних знов пішов на a5, і чорні не здійснили рокіровки, Ласкер пропонує для білих наступне продовження. Зачекавши моменту, коли чорні все ж таки підуть слоном на e6, Ласкер пропонує бити цього слона. Це надасть можливість досягати такої позиції, коли, додатково використавши самотність пішака на e5, можна буде вибудовувати атаку по лінії e і не дати прорвати лінію f.

Тарраш рекомендував за чорних єдиною можливим і кращим ходом грати ферзем на a5, оскільки в такому випадку, на відміну від ходу d8, втрачався один темп, а не два. Так він грав з Мізесом, і так вибудовував свою гру чорними з іншими майстрами. Показовою в цьому плані стала партія Тарраша з німецьким майстром Кюршнером. Тарраш, звісно, іде на a5 і виходить з дебюту при рівних шансах з противником. Обидві сторони спромоглися розвинути фігури, хоча чорні здійснили це без рокіровки. При переході у міттельшпіль Тарраш посилює атаку ходом пішака на h5 і віддає слона за два пішака, аби отримати діагональні виходи на білого короля. Наступним ходом Тарраш проводить пішака на h3 і примушує білих здатися в результаті загрози мату у шість ходів.

Граючи скандинавську партію білими, Тарраш пропонує вже дещо інший хід гри. З наукового штабпункту кращих і єдиною можливих ходів він пропонує зовсім відмінний порядок розгортання

партії у випадку гри чорними з другим ходом ферзем на a5, і з поверненням ферзем на d8. Показовими в цьому плані є, відповідно, партії Тарраша з Мізесом і Кюршнером.

У партії з Мізесом, яка гралась у шведському Гетеборзі у 1920 році, суперники перейшли в ендшпіль вже на 12-му ході завдяки інтенсивному розмін фігур (ферзів, всіх слонів). Розпочавши все розмінювати, Тарраш не лише спонукав, а своїми ходами просто змушував це робити і противника. В ендшпіль вималювались більш-менш рівні шанси для обох сторін, котрі зберегли по шість пішаків, по два коня і по дві тури. Використавши втрачений чорними за ідеєю дебюту темп у розвитку, Тарраш, взявши це до пильної уваги, обміняв два коня на туру і два пішаки. Тарраш розумів, що в такій позиції краще тура і два пішаки, аніж два коня, які проти двох націлених тур гідно зіграти не в стані. А враховуючи факт наявності у Тарраша ще і другої тури, шансів навіть на нічию у Мізеса, який в такій позиції ще міг якось протистояти, якби мав слона і коня, а не двох коней, не залишилось ніяких і він незабаром здав партію.

У другій партії, коли Кюршнер, як Монгредієн проти Стейніца у 1862 р. вернувся ферзем на d8, противники вийшли з дебюту з більш менш рівними шансами на атаку на різних чорних і білих флангах. Тарраш запропонував тут інтенсивне маневрування з обміном лише парою пішаків до першої помилки одного з гравців. Обидва шахісти, маневруючи аж до 25-го ходу, вичікували на помилку противника. Таке маневрування подібна партія, на відміну від попередньої, дозволяла. Чорні першими здійснили помилковий хід, хоча і не фатальний. Тим не менше Тарраш виграв пішака, захопив лінію і зробив собі захищеного прохідного пішака. Ставши господарем становища, який може відкривати і закривати лінію, Тарраш перейшов до оборони, оскільки розумів що для білих тепер головне – не дати розвинутись атаці, яка може бути дуже потужною, бо для чорних один вихід – почати загострювати гру, оскільки при методичному спокійному дограванні вони неминуче програють. Тут для білих знову, як вказує Тарраш, є два варіанти – або методично і спокійно дограти, або перейти в контратаку і виграти красиво. Тарраш обирає другий варіант, сам переходить в контратаку і виграє якість. В результаті контратаки він розміняв все, що можна було поміняти, і в ендшпіль отримав три зайвих пішака.

Александр Альохін свою скандинавську партію зіграв проти діючого другого чемпіона Еммануїла Ласкера на турнірі в Петербурзі у 1914 р. Граючи чорними, російський гротмейстер сміливо розіграв проти Ласкера скандинавський захист, і, потрапивши в результаті неминучої втрати темпу, у важке становище, зумів перехитрувати чемпіона. Він віддав одну туру, запропонував на побиття другу і завершив партію на 24-му ході вічним шахом, який Ласкер, спокусившись заманливою принадою з двох тур, не помітив. Разом з тим ця нічия, якої довелося такою кропіткою працею і хитрістю домагатись, назавжди в подальшому відвернула росіянина від спокуси розіграшу скандинавської партії у будь-якому з її обох варіантів.

Резюме. В XIX ст., коли гротмейстери ще випробували свої сили у традиційних середньовічних дебютах, основною метою яких було перемогти або принаймні гідно протистояти суперникові з заздалегідь обумовленими і зрозумілими стартовими можливостями, навіть такими ніби-то ілюзорними як шанси чорних у скандинавській партії, остання користувалась великою популярністю у турнірній практиці. Її залюбки розігравали Андерсен, Морфі, Мізес, Шлехтер, Тарраш та інші гротмейстери.

Скандинавська партія замість маневрів характеризується справжніми вікінгівськими навалами. Хоча в ній не така сильна атака, як в якомусь гамбітному дебюті, але атака все одно присутня. Білі, як правило, у скандинавській партії завжди мають атакувати. Разом з тим скандинавська партія не передбачає довгу і заплутану екстенсивну гру. В ній присутня гра дуже інтенсивна, зі швидким проходженням всіх стадій партії.

В 1920-ті роки більш як чотирьохсотлітньому існуванню скандинавської партії на світовій шаховій арені прийшов край: вона зникла з дебютного репертуару провідних шахістів. На думку авторів статті, це зникнення було пов'язане з рядом обставин, а саме: 1. білі навчились користуватися зайвим темпом без шансів для чорних при грі рівних суперників; 2. білі почали витягувати з позиції більше переваг; 3. в 1920-ті роки на світовий шаховий Олімп піднялися Капабланка та Альохін – різносторонні шахові феномени, які не грали цю партію внаслідок її нерациональності з втратою темпу, і, відповідно, неминучою жорстокою карою того, хто обирав такий дебют з заздалегідь, як стало вважатись, програними шансами.

Зanedбання витоків і завдань партії привело до хибної думки, що цей старовинний дебют ніби-то розрахований на хибну гру білих, а видатний шаховий теоретик Ріхард Реті навіть виніс ви-

рок скандинавській партії, стверджуючи, що вона суперечить загальноновизнаному правилу здорового розвитку, яке проголошує, що не можна надто рано вводити в гру ферзя.

В цілому ж, як вважали теоретики шахів епохи середньовіччя, родзинка традиційного трактування скандинавської партії полягає у тому, що білі виграють після третього ходу Kb1 – c3 зайвий темп, але чорні отримують у відкритій лінії d шанс, який не слід недооцінювати.

Розділ четвертий. Традиційний або прийнятий королівський гамбіт.

За правилами середньовіччя прийнятий королівський гамбіт грають рівні за становищем противники, тобто король проти короля. У шаховому світі епохи середніх віків це правило розповсюджувалось на приблизно рівних по силі гри суперників. При розкритті партій, зіграних у королівському гамбіті шістьма grosмейстерами, ми будемо дотримуватись саме його.

В прийнятому королівському гамбіті існують три варіанта гри, які вирізняє третій хід білих. Перший з варіантів – це гамбіт коня (3. Kf3). Гамбіт коня розрізняє більше десятка розгалужень, серед яких основними і найбільш відомими є: 1. гамбіт Полеріо – Муціо, який згадується ще в шаховому рукописі італійського шахового теоретика Джуліо Чезаре Полеріо кінця 16 ст.; 2. гамбіт Сальвіо, описаний італійським шахістом Алессандро Сальвіо в його рукописі, виданому в Неаполі в 1604 р; 3. гамбіт Греко – Філідора, який отримав свою назву завдяки його першому автору італійському шахістові Джоакіно Греко і був описаний у його трактаті, виданому у 1656 р. в Англії за часів правління Олівера Кромвеля; 4. гамбіт Каннінгема, який створив і описав шотландський шаховий майстер Каннінгем на початку 18 ст; 5. гамбіт Альгайера, вперше описаний у шаховому керівництві австрійського шахіста Йоганна Баптиста Альгайера, надрукованому у 1795 р.; 6. гамбіт Мак-Доннелла, запропонований ірландським шахістом Александром Мак-Доннеллом (1798 – 1835) у 1820-х роках; 7. гамбіт Кізеріцького, який отримав назву від імені одного з найсильніших європейських шахістів середини 19 ст. Ліонеля Кізеріцького, котрий опублікував власний аналіз свого розгалуження королівського гамбіту у Франції у 1840-х рр.

Окрім семи вищезгаданих розгалужень внаслідок того факту, що до середини 19 ст. королівський гамбіт вважався однією з найбільш популярних шахових партій, було винайдено і описано ще з десяток більш сучасних розгалужень гамбіту коня. Ми не будемо їх описувати, оскільки представники трьох основних стратегій шахової гри, творчість яких аналізується у нашій серії з чотирьох статей, використовували у гамбіті коня більш давні, традиційні і усталені розгалуження із числа семи згаданих вище.

Другий з варіантів – гамбіт слона (3. Сс4). Така назва склалась історично і не відображає суті справи, оскільки слон у цьому варіанті королівського гамбіта, як правило, не жертвується. Цей варіант нараховує п'ять основних розгалужень: 1. класичне, де чорні роблять третій хід ферзем. 3.... Фh4.; 2. мішане, де третій хід за чорних у гамбіті слона робиться конем. 3.... Kf6; 3. атака Андерсена, яка починається з третім ходом ферзевим пішаком. 3.... d5; 4. контргамбіт Лопеса, який дає чорним рівну гру і починається ходом чорних. 3...f5. 5. хід Винавера, що отримав свою назву від прізвища його винахідника польського шахіста Шимона Винавера (1838 – 1920) і вважається для чорних невигідним. 3...Ke7.

Третій і останній з варіантів гри прийнятого королівського гамбіта – це так звані рідкісні продовження. Їх нараховується вже лише три. Тут третій хід білими робиться: 1. Ферзем на f3. Запропонований у 1917 р. угорським шахістом і теоретиком Д'юла Брейером; 2. Слоном на e2. Так звана рекомендація Яніша, яка ввійшла до теорії королівського гамбіту від прізвища її автора – офіцера російської армії майора Карла Яніша (1813 – 1872) після друку його двохтомної праці з історії та теорії шахів у 1842 р; 3. Конем на c3. гамбіт Мезона. Це розгалуження отримало свою назву від імені англійського шахіста Джеймса Мезона (1849 – 1905), який описав його в досить оригінальній авторській книзі під назвою «Соціальні шахи» (Лондон 1900 р).

Виходячи з нашої методології аналіз шахових партій, зіграних шістьма чемпіонами і претендентами ми здійснюватимемо, на відміну від дебютів, які зійшли з історичної арени (англійська та скандинавська), і від іспанської партії, не за поколіннями шахістів, а за трьома типами стратегій, які сповідували grosмейстери.

§1. Стратегія як наука.

Перший чемпіон світу Вільгельм Стейніц грав і гамбіт коня, і гамбіт слона, і рідкісне продовження. Найбільше він практикував гамбіт коня, щоправда саме в ньому майже завжди програвав.

Характерними для гри Стейніца у гамбіті коня є три партії, зіграні чемпіоном з надзвичайно сильними суперниками – з Андерсеном і двічі з Цукертортом. Перша з партій була зіграна ще з Андерсоном у найдревнішому гамбіті – Муціо; друга – проти Цукерторта – в гамбіті Альгаєра, і остання, знову ж таки проти Цукерторта, зіграна на Віденському турнірі 1882 року у гамбіті Кізеріцького. В усіх трьох партіях Стейніц, граючи білими, програвав.

В першій партії з Андерсеном майбутній чемпіон пожертвував на п'ятому ході коня за ініціативу, лінію F і хороший центр. В результаті білі весь дебют і міттельшпіль провели в атаці у відкритій власній позиції з довгими супроводжуваними розрахунками. Втративши темп Стейніц дозволив противнику перехопити ініціативу, який, використавши перевагу двох слонів над турою, домогся перемоги.

В гамбіті Альгаєра проти Цукерторта Стейніц знову віддає коня за ініціативу і хороший центр, але в процесі атаки відіграє коня і виходить у міттельшпіль, маючи менше лише на пішака. У міттельшпілі при більш менш рівній позиції точилась боротьба за лінію f при здвоєних з обох сторін турах. Цукерторт навзаєм розпочинає власну атаку, яка приводить до спрощення позиції і переходу в ендшпіль з зайвим пішаком у чорних. В ендшпілі Цукерторт використав перевагу пішака і виграв.

Слід принагідно зазначити, що обидві перші партії, в яких майбутній чемпіон світу програв, відповідно, Андерсену в Муціо і Цукерторту в Альгаєрі, точилися за схожим сценарієм. Обидві партії Стейніц не зумів довести до перемоги, оскільки обидві його атаки захлинулись. У Альгаєрі Стейніц розраховував на пастки з метою виграшу ферзя, але противник зумів уникнути цих пасток і перейшов у міттельшпіль з зайвим пішаком. Андерсен отримав два слони проти тури – перевагу, які шахісти такого класу реалізують без труднощів.

Вже чемпіоном світу на турнірі у Відні у 1882 р. Стейніц змінює тактику і в гамбіті Кізеріцького проти Цукерторта намагається виграти пішака на f4 і почати атаку по лінії F. Він направляє на пішака f7 три фігури: коня, слона і туру. Проте атака знову захлинулася, оскільки Цукерторт добре захищався і з ходом c7 – c5 розпочав контратаку, яку довів до перемоги.

Натомість у гамбіті слона і у рідкісному продовженні Стейніц, граючи проти так само досить сильних суперників, спробував виграти прийнятий королівський гамбіт. Симптоматичними в цьому контексті стали його партії, відповідно, проти Яновського в гамбіті слона, де Стейніц грав чорними, і білими в гамбіті Мезона проти німецького шахіста, теоретика королівського гамбіта Людвіга Паульсена (1833 – 1891). Подамо обидві партії за хронологією розиграння.

В партії проти Паульсена, зіграною у Баден-Бадені у 1870 р., Стейніц застосовував варіант, в якому білі позбавили себе рокировки, взамін отримавши сильний центр і кращий розвиток. Пожертвувавши інтуїтивно і на основі позиційних міркувань для швидшого розкриття ліній ще й пішака та якість, Стейніц розпочав форсовану атаку усіма білими фігурами. Основна маса чорних фігур, які згрупувалися на королівському фланзі, не встигають прийти на допомогу власному королю. Власною жертвою пішака Паульсен намагається підключити до захисту власного ферзя, але це лише відтягує на певний час закономірну розв'язку.

В партії з Яновським, зіграну у 1898 р. у Кельні, Стейніц своїм третім ходом, граючи чорними, вибрав найбільш рідко вживаний хід у гамбіті слона хід Винавера: 3....Ke7. У цій партії «справа дійшла до тріаріїв», оскільки Стейніц відступив власними фігурами, обороняючись, на останній ряд. Разом з цим він примусив суперника здійснити спрощення, послабити тиск білих, і водночас спромігся захопити контроль над вузловим пунктом e5. Спростувавши побудову противника і відбивши всі його атаки, Стейніц, перейшовши в контратаку, спокійно реалізував власну перевагу.

Зігберту Таррашу таланило у королівському гамбіті за тією ж висхідною, що і Стейніцу. Слід, щоправда, зазначити, що в гамбіті коня він зводив партії у нічию, а в гамбіті слона, як і його попередник, спробував виграти. Рідкісних продовжень Тарраш не обирав.

Приведемо для прикладу дві партії Тарраша, зіграні ним у гамбіті коня проти Чігоріна, і у гамбіті слона проти Шимона Винавера. Граючи чорними проти Чігоріна, Тарраш обирає у гамбіті коня одне з найновіших на його час продовжень, відоме як захист німецького шахіста Еміля Шаллопа (1843 – 1919), з ходом 3....Kg8 T f6. Чорні отримали після дебюту досить нелегку гру, у якій їхній ферзь зазнає постійних нападів суперника. У міттельшпілі чорні приблизно урівняли гру, хоча Чігорін, маючи просунутого пішака в центрі, все ще зберігав перевагу. Обидві сторони в обопільних сутичках намагалися оспорити один в одного лінію e. Це, врешті решт, призвело до розміну тур і нічиєї.

У партії проти Винавера суперники розіграли відому атаку Андерсена з ходом 3...d7 – d5. За дебютом чорні отримали, як і передбачалось, дещо стиснуту, але міцну позицію. Натомість у білих у

розпорядженні відсутні гідні для розвитку ходи: пішаковий ланцюг на королівському фланзі скував їхню гру. Талановитий тактик Винавер, розуміючи, що при спокійному ході партії білі потрапляють у гіршу позицію, надає боротьбі нового оберту завдяки жертві слона за два пішака. Ці пішаки займають центр і неприємно сковують чорних, у яких до того ж повністю зачинений ферзь і інші фігури не задіяні так само. Це примушує чорних пасивно оборонятися.

Пожертвувавши фігуру, Винавер на протязі 15 ходів проводив майстерну маневрену боротьбу, ставлячи перед суперником серйозні завдання. Проте це дало Таррашу можливість перегрупувати сили, не лише захищаючись від загроз, але й звільнюючи поле g5 для тури. Картина гри різко помінялася. Матеріальна рівність майже відновлена, але нападають тепер чорні. Оскільки білі не можуть прогнати туру з її сильної позиції шляхом f3 – f4 внаслідок рішучої контржертви, чорні усувають небезпечного коня, руйнують центр і звільнюють нарешті власного ферзя. Цей ферзь, простоявши 23 ходи в патовому становищі, врешті і вирішує долю партії на користь Тарраша.

§2. Стратегія як культура.

Другому чемпіону світу Еммануїлу Ласкеру не таланило з прийнятим королівським гамбітом у грі з рівними суперниками ще дужче від Вільгельма Стейніца. Він спробував програти мало не всі партії не лише в гамбіті коня, як його попередник, але і в гамбіті слона. Рідкісних продовжень, він, як і Тарраш, не грав.

Першу за хронологією з двох партій, які ми тут розглядатимемо, була партія, зіграна Ласкером чорними фігурами проти геніального угорського шахіста Рудольфа Харузека (1873 – 1900). Партія гралась на міжнародному турнірі в Нюрнберзі у 1896 р. і була всіма фахівцями оцінена як найкращіша. Суперники розіграли в гамбіті слона атаку Андерсена з ходом Ласкера 3....d7 – d5. Розпочавши за звичним сценарієм гамбіт слона, Харузек вдало розвинувся, створив міцний центр при збереженні ініціативи, та спромігся відіграти гамбітного пішака і навіть виграти ще одного. Ласкер, як для сторони, що захищається, відповідав досить агресивно. Далі білі розпочали за допомогою вдалих маневрів розмінювати фігури і переходити в ендшпіль, де здвоїли тури по лінії h і перейшли до атаки центральними пішаками. Харузек, як справжній полководець, побудував два вектори атаки: а. центральний; б. на правому фланзі по лінії h. Чемпіон світу кинув свої фігури на захист пішака h7 по лінії h, але відбити наступ центральних пішаків Харузека був вже не в змозі, оскільки йому для цього забракло фігур.

Друга партія була зіграна Ласкером через сім років (1903 р) вже білими фігурами у матчі проти Чігоріна. Суперники розіграли гамбіт Кізеріцького. Ласкер грав за гамбітом, пожертвувавши коня і зробивши рокіровку. Чорні завершили дебют, маючи зайву якість і прохідного пішака f. Білі намагалися зайняти ферзем і турою лінію e, але не спромоглися досягнути цього завдання, проваливши тим самим весь попередньо складений план.

На відміну від Ласкера, Хосе – Рауль Капабланка у гамбіті коня вигравав. Граючи в Нью-Йорку у 1906 р. проти майстра А. Раубічека, молодий Капабланка розіграв з суперником старовинне розгалуження королівського гамбіту Греко – Філідора. В дебюті білі не лише відіграли гамбітного пішака, але і виграли ще одного. Позиція білих виглядала більш привабливою при наявності рокіровки, більш менш розвинених фігур. Білі при такому спокійному розвитку не йдуть в сильну атаку, як це робили Стейніц та Чігорін. Вони ніби-то створюють загрозу, але при відсутності авралу та відчайдушного нападу. Раубічек, маючи зайвого пішака, починає розмінювати фігури. Чорні врешті також рокіруються. Натомість Капабланка, за рахунок інтенсивного переслідування власними фігурами ферзя противника, спробує виставити їх одночасно для вирішальної атаки і виграти зайвий темп. На завершення майбутній третій чемпіон світу пожертвував дві легких фігури і провів матову комбінацію, заради якої і здійснив вищезазначені жертви.

Другу партію, із взятих нами для аналізу, Капабланка розіграв чорними в королівському гамбіті, вже у ранзі чемпіона світу проти гротмейстера Савелія Тартаковера. Партія з рідкісним продовженням була зіграна на міжнародному турнірі в Нью-Йорку у 1924 р. Тартаковер зробив третій хід за рекомендацією Яніша: 3. Se2, отримавши відповідь Капабланки 3....d7 – d5. У дебюті білі були змушені відмовитись від рокіровки, і не спромоглися розвинути нормально свій королівський фланг. Чорні, натомість, краще розвинули фігури, отримавши ще й можливість турбувати позбавленого рокіровки білого короля. У міттельшпілі Капабланка пожертвував пішака, прийняття котрого в якості жертви призвело до подальшої втрати темпів противником. Глибоко задумана жертва пішака

і значна перевага (два слона, можливість атакувати короля, слабкий пішак у білих на d4) дозволили чемпіону світу з мінімальними силами провести красиву фінальну атаку. Всі подальші ходи білих були вимушені і до ендшпілю справа не дійшла.

§3. Стратегія як мистецтво.

Михайл Чігорін виявився серед усіх шістьох шахістів, які виступають об'єктами дослідження наших статей, чи не найбільш вдалим знавцем прийнятого королівського гамбіту. Він спробував майже постійно вигравати і у гамбіті коня, і у гамбіті слона.

У 1903 р. на Віденському турнірі Чігорін розіграв білими гамбіт слона проти видатного угорського шахіста Гези Мароци (1870 – 1951). Чігорін застосував атаку Андерсена. Противники рано розміняли ферзів і вийшли з дебюту з невеликою, чисто позиційною перевагою у білих. Чігорін не лише зумів дотиснути цю позиційну перевагу, але й розвинути її тонкими ходами до такої ступені, що будь-який хід чорних не покращував їхнє становище. На 23 ході Чігорін пішов конем на Ke2 – f4, чим затиснув чорних у такі кліщі, з яких вони вже не спромоглися вислизнути.

В тому ж 1903 р. Чігорін зіграв вже чорними ще одну партію у гамбіті коня (варіант Кізеріцького) проти Ласкера. По закінченню дебюту, Чігорін, жертвуючи якість, захопив лінію е. Білі намагалися розпочати свою атаку по центру, виграли пішака на c7, і при цьому отримали дуже міцний центр. Завдяки цьому центру вони могли би прорвати оборонні редут Чігоріна. Проте віце-чемпіон світу, завдяки вдало проведеному маневру ферзем, виграв у діючого чемпіона пішака g3 і отримав два прохідних пішака. Ці пішаки опинилися на позиціях, досить близько наближених до лінії перетворення: відповідно на f3 та на g3. Далі Чігорін повертає назад пожертвовану якість (туру за коня) з метою уникнути атаки білих, розмінює ферзів, і, завдяки невдалому розташуванню білих фігур, примушує чемпіона світу здатися.

Трохи менш вдало від Чігоріна, але також з позитивним балансом на свою користь, відіграв власні королівські гамбіти з більш менш рівними супротивниками і Александр Альохін. В першій з цих партій Альохін грав чорними проти Савелія Тартаковера на міжнародному турнірі в Нью-Йорку у 1924 р. Тартаковер вирішив, як і в партії з Капабланкою, апробувати рідкісне продовження, яке ввійшло до історії шахів під іменем його співвітчизника майора Карла Яніша. Чорні утримали гамбітного пішака, що привело до дуже гострої і тривалої позиційної боротьби. Тому обидві сторони поперемінно упускали свої шанси на виграш. Білі втратили два пішаки, але ця втрата компенсувалась тимчасово невигідним становищем коня чорних. Тартаковер двічі проводив дуже небезпечні атаки, але чорні нейтралізували їх завдяки маневру ферзем і загрозою дати вічний шах у випадку виграшу білими тури. Білі не могли уникнути нічії.

Другу партію, вже в гамбіті коня Альохін знову грав чорними у Зальцбургу в 1943 р. проти гротмейстера Пауля Кереса (1916 – 1975). Естонський гротмейстер на хід Альохіна 3...Kf6 застосував недавно ним винайдений власний п'ятий хід за білих 5.Фе2. За допомогою цього ходу він одержав низку красивих перемог. Альохін, натомість, продемонстрував правильний план захисту чорних в цьому варіанті. Партія протікала наступним чином. Спершу білі захопили центр, отримали перевагу в ініціативі, пожертвували другого пішака, але не здійснили сильний пресінг. Тому чорні спромоглися добре розвинути. Досить швидко Альохін домігся позиції з шансами боротися за перемогу, і в результаті незабаром виграв.

Резюме. На відміну від напіввідкритої скандинавської партії і відкритої іспанської, яка своєю складністю, як відзначають дослідники, мало чим відрізняється від закритої, прийнятий королівський гамбіт належить не лише до відкритих, але й до розряду безкомпромісних сутичок. Дослідники по-різному образно характеризують цей дебют, даючи йому назву або дуельного (виходять з своєрідного тлумачення, що відмовитись від королівського гамбіту в середньовіччі означало все одно, що ухилитися від дуелі на шпагах – В.П; Г.П.), або мушкетерського (що майже одне й те саме, лише з різницею, що для шахістів типу Ласкера чи Альохіна зіграти королівський гамбіт це все одно що іноді змінити звичну мантию вченого або юриста на кумедний, на їхнє переконання, мушкетерський плащ). За середньовічними правилами гамбіту вважалося соромом не взяти пожертвованого пішака, оскільки оточення з осудом дивилося на такого гравця, який міг бути і іспанським королем Філіппом у його грі з французьким королем Франциском, і єпископом Лопесом у грі з Паоло Бої чи Леонардо да Кутрі. Слід зазначити, що залюбки і часто грали королівський гамбіт лише Тарраш та Чігорін. Інші четверо шахістів його практикували вимушено і досить рідко.

Стейніц і Тарраш програвали або грали в нічию у гамбіті коня, натомість вигравши у гамбіті слона і рідкісному продовженні. Ласкер програвав і в гамбіті коня, і в гамбіті слона, а Капабланка, не граючи гамбіт слона, обирав для гри з рівними противниками або гамбіт коня, або рідкісне продовження, в яких вигравав. Чігорін вигравав і в гамбіті коня, і в гамбіті слона. Натомість Альохін, успішно граючи в гамбіті коня, не грав гамбіту слона, а партію з рідкісним продовженням зводив у нічию.

Загальні висновки.

Шість стратегічних індивідуальних шахових систем, які були обрані нами для аналізу в даній серії з чотирьох статей, різнилися між собою за чотирма основними критеріями.

По-перше, за системоутворюючою формою, яка визначається базовим розумінням шахів. Стейніц і Тарраш вважали шахи наукою. Ласкер і Капабланка розуміли шахи як культуру. Чігорін і Альохін стверджували, що шахи – це мистецтво.

По-друге, за соціальним змістом, який визначався соціальною належністю кожного з авторів систем. Стейніц і Чігорін належали до вихідців з соціальних низів. Ласкер і Тарраш були представниками дипломованої інтелігенції. Капабланка та Альохін були дворянами, причому перший з них був представником офіцерської родини, в якій і виховувався.

По-третє, за професійним рівнем, де творці систем різнилися наступним чином: Стейніц і Чігорін були професійними шахістами і жили лише з шахів; Ласкер і Тарраш були, відповідно, математиком і практикуючим лікарем, які протягом всього життя вдосконалювались в отриманих в німецьких університетах фахах; Капабланка і Альохін були, відповідно, дипломованими спеціалістами інженерії і права, і, окрім шахів, служили певний час на державній службі.

По-четверте, за авторським підходом. Тут досліджувані системи розподілялися на оригінально-новаторські (Стейніц, Ласкер, Капабланка), та епігонні (Чігорін, Тарраш, Альохін).

На першому з досліджуваних етапів оригінально-новаторська, наукова система Стейніца двічі перемогла епігонну, мистецьку систему Чігоріна. На другому етапі оригінальна система розуміння шахів як культури в контексті боротьби, запропонована Ласкером, двічі виявилась сильнішою за епігонну, наукову систему Тарраша. На останньому етапі оригінально-новаторська система Капабланки одноразово поступилася епігонній системі Альохіна. Матч-реваншу з генієм шахів четвертий чемпіон світу спромігся уникнути.

На виникнення і розвиток кожної системи впливали особистісні, громадянські і суто шахові причини. Системи Стейніца і Ласкера зародились з культури маленького єврейського містечка – штетлю, оскільки обидва шахісти відчували себе євреями і хотіли ними бути. Системи Чігоріна і Капабланки витоки отримали з військового середовища, відповідно російського (нижніх чинів) та іспаномовного (офіцерського). Системи, створені Таррашем і Альохіним, були породженням культури університетського міста, відповідно, німецького і російського.

Співвідношення соціального, системного і професійного фактору у визначенні переможця показують, що у змаганнях представників третього стану (буржуазії), ремісництва та інтелігенції оригінальна система, як правило, перемагає епігонну. При цьому системоутворюючий зміст розуміння шахів (наука, мистецтво чи боротьба) особливо не впливає на перемогу. Як правило перемагає система, автором якої є представник більш освіченого стану. У змаганнях представників першого стану (дворянство, офіцерський корпус) між собою, мистецько-епігонна система здатна перемогти систему розуміння шахів як культури східного лицарства.

Все це дає відповідь на питання, чому представники розуміння шахової стратегії як культури грали найменшу кількість дебютів серед обраних нами для аналізу. Ані Ласкер, ані Капабланка не грали англійської партії. Капабланка не грав навіть і скандинавської. Натомість представники розуміння стратегії як науки (Стейніц, Тарраш), та мистецтва (Чігорін, Альохін) грали всі чотири партії: англійську, іспанську, скандинавську і прийнятий королівський гамбіт.

Список використаної літератури:

Алехин А.А. Международные шахматные турниры в Нью-Йорке (1924-1927 гг.). – М.: «Физкультура и спорт», 1989. – 464 с.; Верховский Л. Т. Карл Шлехтер. – М.: Физкультура и спорт, 1984. – 238 с. (Выдающиеся шахматисты мира); Карпов А.С., Гік Є.Я. Шаховий калейдоскоп. – Київ.: Вища школа, 1983. – 215 с.; Костюченко О.І. Римаренко П.О. Шаховий дивоцвіт. – Київ.: Здоров'я, 1989. – 142 с.; Котов А. Шахматное наследие А.А.Алехина. Т.1. – М.: Физкультура и спорт, 1953. – 456 с.; Левидов М. Вильгельм Стейниц. Евреи в мировой культуре. Серия биографий. Вып.4. – Иерусалим 1987. – 159 с.; його ж.: Эммануил Ласкер. Евреи в мировой культуре. Серия биографий. Вып.5. – Иерусалим 1987. – 94 с.; Линдер В., Линдер Є. Капабланка в России. – М.: 1988. – 272 с. (Шахматное искусство); Марусенко П.В. Лазарева Т.Ф. Чемпіони світу з шахів. – Київ.: Радянська школа, 1984. – 136 с. Нейштадт Я. Зигберт Тарраш. – М.: Физкультура и спорт, 1983. – 271 с. (Выдающиеся шахматисты мира); Особистий архів учня шахової школи олімпійського резерву м. Львова, 2000-2002 рр.; Панов В. Капабланка (Биография и 64 избранные партии). – М.: Физкультура и спорт, 1959. – 232 с.; Рети Рихард. Современный учебник шахматной игры. – М.: Физкультура и спорт, 1981. – 207 с.; Dufresne Jean. Kleines Lehrbuch des Schachspiels (Hrsg. Jacques Mieses). – Leipzig 1903. – 536 s.